

**2.10. Ткаченко І.В., Васильців О.О. Українські
можливості застосування досвіду політики
пам'яті країн Вишеградської четвірки**

В останні десятиліття дослідження історичної пам'яті стали надзвичайно популярними у світовому й особливо європейському науковому середовищі. Розпад СРСР, Югославії, об'єднання Ні-

меччини і повалення комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі актуалізували роль пам'яті як одного з ключових елементів трансформації політичної системи в країнах перехідного постсоціалістичного суспільства. Формування адекватної викликам часу політики історичної пам'яті було й залишається одним з головних завдань, що постали, у тому числі, перед країнами Вишеградської четвірки (В-4).

Для України в умовах, що склалися внаслідок анексії Криму Російською Федерацією і інспірованого нею конфлікту на Донбасі у 2014 р., актуалізація досвіду своїх найближчих сусідів і колишніх партнерів по соціалістичному табору з подолання наслідків тоталітаризму є нагальним і невідкладним завданням. Адже виявилося, що суперечності, якими скористалася колишня метрополія, лежать у площині не раціонального, а ментального, насадженого комуністичного способу мислення, який у деяких регіонах України витіснив власну національну ідентичність. Практика «розлучення з комунізмом» країн В-4 демонструє способи, якими може скористатися Україна при вирішенні подібних проблем.

На час мирного «розлучення» у 1993 р. Чехія і Словаччина мали багатотрітійний досвід перебування в складі інших держав і порівняно незначний – у спільній державі чехів і словаків. Після Оксамитової революції і мирного розпаду Чехословаччини обидві нові держави постали перед необхідністю дати належну оцінку минулому і створити нові моделі суспільної пам'яті.

Ні чехи, ні словаки не піддають сумніву позитивний для національного розвитку обох народів ефект здобуття незалежності в 1918 р. після 300-літнього перебування у складі монархії Габсбургів. При цьому остання розглядається не як реакційна «тюрма народів» (подібно до Російської імперії та СРСР), а як досить ліберальна й цивілізована на свій час держава, яка багато дала своїм чеським і словацьким підданам і в сенсі сприяння утвердженню національної самоідентифікації обох народів, і з погляду їх тодішнього бурхливого соціально-економічного розвитку у XVIII–XIX ст. та розвитку культури внаслідок реформ, проведених у монархії.

Важливе місце в історичній спадщині чехів і словаків посідає й перша Чехословацька республіка 1918 р. З 1939 по 1989 рр. чехи і словаки перебували під впливом (ідеологічним, економічним, моральним) двох тоталітарних режимів – націонал-соціалізму і комунізму. Комунізм переміг і став панівною ідеологією в спільній державі чехів і словаків, однак не настільки глибоко укорінився в суспільній свідомості, як це сталося, наприклад, в Україні. Починаючи з 1989 р., спільна на той час держава чехів і словаків

після майже 45-річного панування комуністів вступила в період переходу від планово-адміністративного до ринкового суспільства і подолання наслідків комуністичного режиму.

Чесько-словацькі стосунки ніколи не доходили до стадії агресії чи, тим більше, збройного конфлікту. Взаємини між ними еволюціонували таким чином, що під час розпаду їх спільної держави і чехи, і словаки очікували, що виникнення їх національних держав полегшить їх міжнародне визнання, відкриє шлях до Європейського Союзу і НАТО, а також остаточно відокремить Чехію від пострадянського простору і Балкан, що й сталося. Самостійні Чехія і Словаччина не переймалися так багато проблемами врегулювання двосторонніх стосунків, як, наприклад, балканські чи пострадянські держави, а сконцентрувалися на прискоренні внутрішніх реформ і перетворень. Фактично процес «розлучення» тривав усього півроку і відбувся зразково і цивілізовано так само, як і Оксамитова революція, що поклала кінець домінуванню комуністичної партії в обох країнах. На шляху до ЄС і НАТО, який вони пройшли одночасно, важливим було виключити комунізм і комуністів із суспільних процесів, якими супроводжувався розпад федерації і зміна суспільної парадигми в обох країнах.

Модель історичної пам'яті, що сформувалась у Чехословаччині, а згодом у Чехії та Словаччині, дістала назву «перехідного правосуддя»; сама ж оновлена суспільна пам'ять розглядалася як один із засобів побудови демократичного, відкритого суспільства, ринкової економіки та інтеграції в ЄС. Відмова від комуністичного минулого та утвердження нового/старого європейського типу історичної пам'яті вимагали вирішення наступних завдань: відновлення історичної справедливості по відношенню до жертв комуністичного режиму (до їх числа ввійшов, зокрема, і президент Чехословаччини, а згодом і Чеської Республіки, В. Гавел) та проведення люстрації і притягнення до кримінальної відповідальності партійних функціонерів і злочинців.

Саме в Чехословаччині, а після її розпаду – в Чехії і Словаччині боротьба проти комуністичного спадку набула найбільш радикальних рис, порівняно з їх колишніми партнерами по Організації Варшавського договору. Перший важливий крок на шляху декомунізації стався 27 листопада 1989 р., коли Федеральні збори ЧССР виключили з Конституції статтю про керівну роль Комуністичної партії Чехословаччини у житті країни. 10 грудня було створено уряд національного порозуміння, а вже 29 грудня комуністичний парламент обрав Вацлава Гавела тимчасовим президентом Чеської і Словацької Федеративної Республіки. Таким

чином, комуністи мирно і без опору віддали владу демократам і євроінтеграторам.

Насамперед, було розроблено відповідні зміни до системи правосуддя держави, якими на законодавчому рівні закріплювалися норми, що засуджували злочини комуністичного режиму, уможлилювали люстрацію колишніх компартійних діячів, функціонерів та агентів спецслужб з метою недопущення їх активного втручання і протидії формуванню нового демократичного суспільства. У 1991 р. прийнято закон «Про незаконність комуністичного режиму», яким засуджено діяльність Компартії Чехословаччини, її керівництва та членів за методи здійснення влади в період 1948–1989 рр. Чітка правова оцінка діяльності комуністичного режиму, що міститься в різноманітних документах обох держав (актах парламенту, законах, резолюціях тощо) мала вагоме значення. Так, комуністичний режим трактується як кримінальний (Чехія) та окупаційний (Словаччина), такий, що сприяв руйнуванню традиційних європейських цінностей (Чехія), застосовував репресивні заходи проти власних громадян, смертні вироки, інсценовані судові процеси (Чехія).

Однак, починаючи з 1994 р., у Словаччині закон 1991 р. практично перестав виконуватись, у Чехії ж внаслідок значного дефіциту управлінських кадрів проти його імплементації виступило також чимало громадян, включно з президентом В. Гавелом. Проте права більшість у чеському парламенті пододала президентське вето і продовжила термін дії закону до кінця 2000 р. При цьому у 1993 р. парламент відмінив строк давності для «злочинів комуністичного режиму». Було прийнято й закон про відкриття доступу громадян до їх «справ», що розміщувалися у архівах спецслужб.

У Чехословаччині, а згодом і в Чехії люстраційні закони стали одними з найсуворіших серед країн соціалістичного табору. Перелік осіб, які співробітничали з комуністичним режимом у 1948–1989 рр., сягав 140 тис., які підлягали перевірці протягом 5 років. Відповідно особам, які брали участь у придушенні прав і свобод громадян (кадровим співробітникам і агентам спецслужб, функціонерам Комуністичної партії, керівникам служб органів державної безпеки) на 5 років заборонялося обіймати відповідальні пости у державних структурах. Засуджувальні судові вироки отримали 192 особи в 98 справах.

Тим же законом 1991 р. регламентувалися правила політичного очищення влади від комуністів і їх впливу на суспільство: заборонялося обіймати будь-які важливі державні посади колишнім партійним функціонерам, які перебували в роки комуністичної дикта-

тури на посадах вище певного рівня, офіцерам визначеного рангу та всім працівникам і добровільним помічникам служб безпеки; підлягали люстрації лише ті, хто міг обґрунтовано бути звинуваченими в порушенні прав людини. Піддавалися процедурі люстрації всі державні службовці, які обіймали певні державні посади або які на них претендували. Імена цих людей заносилися в списки, що направлялися до спеціальної комісії Міністерства внутрішніх справ, яка у двомісячний термін перевіряла їх по картотеці розписок про співробітництво в органах державної безпеки.

У 2002 р. у мережі Інтернет з'явився повний список співробітників StB (Чехословацької служби безпеки), який нараховував 75 тис. прізвищ. З 4 жовтня 2005 р. архіви StB стали відкритими для всіх бажаючих. Водночас задля розкриття інформації про злочини комунізму й пошуку правди було створено спеціальні інституції – комісії зі встановлення правди та інститути національної пам'яті. У фіксації й оприлюдненні інформації про злочини комуністичних режимів та проведенні люстрації значну роль відіграли також новостворені спеціальні архіви. Розпорядниками секретних матеріалів спецслужб стали такі установи, як Інститут дослідження тоталітарних режимів Республіки Чехія (створено 2007 р.) та Інститут національної пам'яті (створено 2003 р.) у Словаччині. На сьогодні є можливість отримати онлайн-консультацію щодо списків осіб, які співпрацювали зі спеціальними каральними органами (у Словаччині – на сайті Інституту національної пам'яті; у Чехії – на сайті МВС).

Словаччина у 1990 рр. відрізнялася від своїх сусідів значно м'якшим ставленням до комунізму і його прихильників. Ліве керівництво країни негативно ставилося до подібних «чищень». Засуджено було лише 1 особу – генерала Алоїза Лоренца. Однак у березні 1996 р., наслідуючи чеський приклад, словацький парламент прийняв закон «Про аморальність та незаконність комуністичного режиму». А отже, в обох країнах була наявна політична воля й розуміння того, для чого взагалі має бути засуджений комунізм як такий.

Характерною рисою нової моделі пам'яті, яка сформувалася в Чехії та Словаччині, стала ідея відновлення справедливості й компенсація (матеріальна і символічна) жертвам режимів, на протипагу радянським і пострадянським імперативам героїзації (і навіть сакралізації) окремих сюжетів минулого, подій та осіб. Так, наприклад, президенту В. Гавелу було повернуто майно, конфісковане у його сім'ї комуністами. Компенсацію матеріальних і моральних збитків за законом, який набув чинності 17

листопада 2011 р., в Чехії мали отримати «учасники боротьби з комуністичним режимом» (100 тис. чеських крон – учасники, а 50 тис. крон – подружжя). Законом продовжена попередня практика відмежування від комунізму і його репрезентантів – так, у ньому окремо зазначено, що людина не може вважатися учасником антикомуністичного опору, якщо вона була членом компартії Чехословаччини, служила в міліції чи структурах держбезпеки, була активістом Союзу чехословацько-радянської дружби в період нормалізації та ін.

Перетворення публічного простору згідно з новою політикою пам'яті також має переважно характер декомунізації. Так, чехи перетворили колишній комуністичний концтабір на музей, встановили пам'ятники жертвам комунізму. Відкрито такий музей під назвою «Будинок терору» і в Угорщині (в Будапешті), процес декомунізації в якій вирізнявся значною поміркованістю і млявістю.

З 1988 р. після зміщення з посади генерального секретаря Комуністичної партії Яноша Кадара в Угорщині розпочалися повільні, але незворотні демократичні процеси. У 1991 р. було прийнято й закон про лustrацію, яка, однак, обмежувалася скасуванням строку давності для політичних вбивств у період 1944–1990 рр. Вимоги закону поширюються на посади членів парламенту, кабінету міністрів, деканів та ректорів університетів, суддів, редакторів головних газет, і тих, хто був членами команд «закону і порядку», які в 1956 р. виступали на боці радянських військ, а також на осіб, які належали до нацистської Партії схрещених стріл. Не знайшло поширення в країні й прийняття меморіальних законів, згідно з якими криміналізувалися певні погляди на минуле – заперечення Голокосту або ж пропаганда тоталітарних режимів. Зрештою подібні законодавчі акти були визнані такими, що суперечать принципу свободи слова. Разом з тим доволі вираженою є символічна компонента процесу декомунізації: одним із перших актів нового демократичного уряду Угорщини було оголошення 23-го жовтня – дня початку революції 1956 року національним святом замість 7 листопада.

Вагомим чинником формування символічного складника політики пам'яті в країні став стихійний громадський рух. Місцеві громади на тлі відсутності спеціального закону про символи тоталітарних режимів на свій розсуд здійснювали перейменування вулиць і площ, встановлення або знесення пам'ятників, не звітуючи про те, яких і в якій кількості. Таким чином публічний простір радикально позбавлявся символів комуністичного минулого.

На початку 2010 рр. в Угорщині прем'єр-міністром Віктором Орбаном ініційовано другу хвилю декомунізації у вигляді затвердження довгого списку історичних осіб, коммеморація яких підлягає вилученню з публічних просторів. До списку, який було впроваджено частково, потрапило багато мислителів і культурних діячів (таких, як філософ Дьордь Лукач, пам'ятник якому було знесено), непричетних до злочинів. Разом з тим деякі яскраві представники старого режиму під заборону не потрапили. Така урядова ініціатива не знайшла підтримки громадськості і була розціненою як політичний піар самого прем'єра.

Дещо інакше розгорталось становлення політики пам'яті в Республіці Польща. Тут за останні десятиліття на тлі також доволі млявого процесу декомунізації використовувалася найширша палітра різноманітних механізмів формування політики пам'яті в її культурному і політичному вимірах. Сама декомунізація мала м'який характер: після розсекречення списків осіб, які працювали на КДБ, виявилось, що в них були й дуже відомі представники посткомуністичної влади, які вимушено співпрацювали з режимом під тиском погроз та шантажу. У підсумку засудженню стали підлягати лише ті, хто намагався приховати своє минуле, а люстраційний процес перетворився на пошук донощиків.

Інституційний спосіб формування національної пам'яті був пов'язаний із заснуванням певних профільованих установ, що було зроблено в Польщі 18 грудня 1998 р., коли було утворено Інститут національної пам'яті на основі уже існуючої Комісії з переслідування злочинів проти польського народу. Завданнями установи є: дослідження документів органів державної безпеки з 22 липня 1944 р. до 31 липня 1990 р., розслідування злочинів нацистського та комуністичного режимів, розшук місць поховань людей, які загинули в боях за незалежність польської держави. Крім того, Інститут проводить заходи, пов'язані з відзначенням історичних подій, місць і персонажів в історії польського народу.

Політика історичної пам'яті в Республіці Польща на сучасному етапі виявляє дедалі більше зростання власне політичного складника. Історична політика була одним з основних лозунгів передвиборчої кампанії нинішньої правлячої партії «Право і справедливість». З часу її перемоги політика пам'яті обіймає одне з пріоритетних місць у внутрішній та зовнішній політиці Польщі і розуміється в широкому практичному значенні – як інструмент побудови ідентичності поляків і сприйняття зовнішнього світу. Відтак вагомим її складником є прийняття, окрім меморіальних законів (за законом про Інститут національної пам'яті від 1998 р.

криміналізовано заперечення злочинів нацизму і комунізму проти поляків і польських громадян, і в період між 2000 і 2008 рр. 230 справ проти 355 осіб, завершилися 228 вироками), також і окремих нормативних документів щодо відзначення на державному рівні тієї чи тієї політично значущої події, чи вшанування особи.

Загалом значна присутність символічного складника в польській політиці пам'яті є її виразною рисою. На законодавчому рівні по-новому визначено святкові дні, пов'язані з історичними подіями, до здійснення політики пам'яті в її виховному аспекті залучено різноманітні державні інституції: міністерства оборони, закордонних справ, національної освіти та культури. Одним з головних завдань останнього є побудова широкої мережі музеїв, спрямованої на відродження історичної пам'яті та формування національної самосвідомості поляків. У 2016 р. у Польщі з'явилося 15 нових музеїв, серед яких Польський історичний музей та Музей Юзефа Пілсудського.

Водночас у рамках зміни підходів до історичної пам'яті у Польщі посилюється ревізія трактування трагічної історії ХХ ст. Зокрема, відбувається відхід від дієвої формули «Прощаємо і просимо вибачення» до трактування «Волинської трагедії» як геноциду. 22 липня 2016 р. польський сейм ухвалив резолюцію «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА» та визначив день пам'яті жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами проти громадян Польщі впродовж 1943–1945 рр.

Дискусія навколо взаємин українців та поляків у складному ХХ ст. набула в Польщі яскравого політичного забарвлення і стала загрозою для дружніх відносин двох держав. У Польщі проводиться значна кількість заходів, що стосуються таврування ОУН та УПА. Одним з останніх заходів є встановлення на початку листопада 2017 р. у Люблінському воєводстві на Могилі Невідомого солдата меморіальної дошки з вшанування пам'яті солдат, які загинули в боротьбі з українськими націоналістами з ОУН та УПА.

Весь 2017 р. у Польщі тривала активна підготовка до відзначення у 2018 р. 100-річчя відновлення незалежності Польщі. У зв'язку з цією визначною для польської історії датою влада вирішила видати паспорт нового дизайну та зобразити на його 19 сторінках «осіб і події, що відіграли важливу роль в історії Польщі». Окрім уже затверджених 13 зображень, що мають використати в паспортах нового зразка, у Міністерстві внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща заявили про наміри розмістити на сторінках нового паспорта Польщі зображення каплиці-ротонди,

розташованої на території Польських військових поховань на Личаківському кладовищі у Львові, та Острої Брами – старовинної брами у готичному стилі у Вільнюсі.

Про надмірний ревізйонізм польського уряду в останні роки, який погіршує взаємовідносини країни зі сусідами, вказує низка польських істориків, політичних та громадських діячів. 7 листопада 2017 р. у польському Сеймі відбулося слухання щодо створення нового Інституту солідарності та мужності. Ініціатори його заснування основним завданням Інституту вбачають історичні дослідження, зокрема внесок представників інших націй у порятунок поляків у ХХ ст. Ініціатива активно підтримується польським урядом.

Активну участь у конструюванні історичної пам'яті беруть і місцеві громади. Зокрема, 17 вересня 2015 р. керівництво міста Пененжо Браневського повіту Вармінсько-Мазурського воєводства попри спротив з боку Росії прийняло рішення про демонтаж пам'ятника генералу Червоної Армії Івана Черняхівського, який несе відповідальність за знищення структур Армії Крайової у Віленському краї. Пам'ятник, споруджений в 1970 рр., багато років викликав суперечки. За підрахунками дослідників Інституту національної пам'яті, у Польщі перебуває близько 500 таких пам'ятників, з яких половина присвячена Червоній армії. У червні 2017 р. польський Сейм ухвалив доповнення до закону про заборону пропаганди комунізму чи іншого тоталітарного ладу в топонімах. Законом передбачено до осені 2018 р. демонтувати пам'ятники радянської епохи. Частина демонтованих пам'ятників буде розміщена в Музеї холодної війни. При цьому в Інституті національної пам'яті заявляють, що в історичному дискурсі питання звучить не «чи варто нам ліквідувати ці пам'ятники», а «чому ми завершуємо цей процес так пізно».

Як і в Україні, в Польщі проводиться політика декомунізації, в рамках якої відбувається зміна топонімів. Згідно закону про декомунізацію під обов'язкове перейменування до вересня 2017 р. потрапили 943 вулиці, назви яких пов'язані з комунізмом та іншими тоталітарними режимами. У список потрапили вулиці 1-ої Армії Війська Польського, 9 травня, Червоної Армії, Юліана Мархлевського (польського комуніста), Марцелія Новотко (першого секретаря Польської робітничої партії), річниць ПНР тощо.

Висновки та рекомендації.

Політика «історичної пам'яті» – надзвичайно важливий інструмент, що впливає на формування світосприйняття громадян

нина, зумовлює високий мобілізаційний потенціал суспільства. Найвагоміше місце в конструюванні політики пам'яті обіймає держава, що найбільшою мірою впливає на формування моделей та механізмів її здійснення. Однак значну роль відіграють і ініціативи громадськості.

Країни Вишеградської четвірки по-різному, але доволі успішно проводять політику пам'яті. Приклад Чехії демонструє ефективність застосовуваного державою правового інструментарію політики пам'яті в подоланні наслідків тоталітаризму в суспільній свідомості. Дієвий люстраційний шлях є важливим складником політики пам'яті, здатним унеможливити ситуацію, в якій тоталітарні практики могли б у той чи інший спосіб відтворюватися і впливати на перебіг суспільних процесів.

Політику пам'яті Чехії і Словаччини характеризує її переважна «внутрішня» спрямованість: орієнтація на відродження власного минулого без тяжіння перенесення її в зовнішньополітичну площину. Прикметною ознакою угорської політики пам'яті є її стихійність у спрямованості на символічне перекодування публічного простору. Водночас політика пам'яті у Польщі в останні роки перетворюється на інструмент зовнішньополітичного позиціонування.

На відміну від перших етапів постсоціалістичної доби в Республіці Польщі, напрям декомунізації в політиці пам'яті активізувався саме в останній час. Сама ж політика пам'яті дедалі більше набуває праворадикального забарвлення, а в її епіцентрі перебувають події другої половини ХХ ст. Така тенденція вже зрезультувалась у загострення відносин з Україною і демонструє можливість територіального розширення (на Литву, Білорусь), що виявляє й небезпечний потенціал політики пам'яті.

При формуванні вітчизняної політики пам'яті слід враховувати позитивні й негативні її можливості. Політика пам'яті є не лише потужним консолідуючим знаряддям, а й таким, що здатний здійснювати негативний вплив на зовнішньополітичні стосунки держави.